

בין יהדות לדמוקרטיה - רשות היחיד וחובת הרבים

רחל אליאור

11

ש

אלת היחס בין יהדות לדמוקרטיה היא מן השאלות החוזרות ועולות על סדר היום הציבורי במדינת ישראל, המוגדרת במגילת העצמאות ובכמה מחוקי היסוד שלה כמדינה יהודית ודמוקרטית. אולם, למשמע הדיון הציבורי בשאלה זו נדמה פעמים רבות ששוררת אי־בהירות בסיסית בעניין ההבחנה המהותית בין שתי מערכות אלה ובעניין יחסי הגומלין ביניהן. לעתים קרובות נשמעות נימות מפויסות המבקשות להציג חפיפה בין השתיים ולהציגן כעולות בקנה אחד, כמִפְרוֹת זו את זו וכמשלימות זו את זו ולעתים נשמעים קולות מקוטבים המחדדים את המתח שבמושג "מדינה יהודית דמוקרטית", על ידי כך שמצדדים באחד מחלקיו של צירוף זה ודוחים את זולתו, ואילו אני מבקשת להקדיש את דברי להבהרת כמה מן ההבדלים המהותיים בין יהדות לדמוקרטיה, ולניתוח היחס השונה אליהן המתחייב מן ההבחנה ביניהן.

ההבדל בין שתי קטגוריות אלה, שיש להן נקודות חיתוך והשקה רבות מעצם היותן מערכות חוק ותפיסות עולם המצויות בכפיפה אחת במדינת ישראל ומעצם ההווה הלאומית־אזרחית המשותפת של רוב נושאייהן – נעוץ בראש ובראשונה בשאלת מקור התוקף, החלות,

פרופ' רחל אליאור, האוניברסיטה העברית בירושלים

יחסי הגומלין וגבולות השינוי או, במלים אחרות, בשאלת היחס שבין חוק הטרונומי לחוק אוטונומי.

היהדות, בתודעת מאמיניה, יונקת את תוקפה מהתגלות אלוהית שתוכנה מקודש, נצחי ובלתי ניתן לשינוי (תורה מן השמים) ומתייחס בעיקרו לעם סגולה, לכתבי קודש, לקהילת קודש ולעתים אף לארץ הקודש ולמושגים שונים, הנשפטים ביחס לריבונות האלוהית ולמהותה המקודשת. תוכנה ותכליתה של ההתגלות האלוהית, הנתפסת כאמת טוטאלית ומחייבת הגלומה בחוק דתי ובמיתוס מכונן, מכוונים בראש ובראשונה לעיצוב תודעה דתית מוסרית המתגבשת לנכחו של ציווי אלוהי המעוגן במחויבות לעם היהודי ולדת ישראל ולהשגת ייעוד דתי־רוחני התלוי בזיכרון משותף ובתקוות של עתיד משותף. לצדם של הציווי, הייעוד והמחויבות מתגבשים גם עקרונות הצדק החברתי של עם היוצא מעבדות לחירות ומגבש זהות חדשה. היהדות כמובן איננה רק תשתית רעיונית הקבועה בדת ההתגלות ומנוסחת במקורותיה המקודשים, אלא היא מכלול גילויי ההיסטוריים המשתנים ותהליכי חייו התרבותיים והחברתיים של העם היהודי.

עד לשלהי העת החדשה היתה החברה היהודית חברה מסורתית, שראתה את קיומה כמושתת על ידיעות ועל ערכים מקודשים שהונחלו לה מן העבר. סמכותה התבססה על חוק אלוהי נצחי, על תורה מן השמים ועל הזהדות עם

רציפות המסורת ההלכתית והלמדנית המצויה בידי חכמים ורבנים, הנושאים בכוח הסמכות הפרשנית את מורשת העבר. כל אלה מבארים בפרטים ובכללים את תוכנה ואת משמעותה של ההתגלות האלוהית במעמד סיני, ואת האמונה והליכות החיים המתחייבות ממנה בעבר ובהווה. גורלו ההיסטורי של עם ישראל, ששהה בגלות קרוב לאלפיים שנה, הביא לכך שהמימד העיוני של חלק ניכר מן המסורת היה רחב הרבה יותר מן המימד היישומי שלה, וחלקים ניכרים מן ההנחיות והציוויים, המתחייבים מהטקסט המקראי, לא עמדו במישרין במבחן עולם המעשה המשתנה בתמורות העתים. הנוסח המקודש של פשט הכתוב נידון, התפרש ונלמד, והיווה בסיס ליצירה דתית מעמיקה ומגוונת, אשר נתרקמה במידה רבה מחוץ לגבולות הזמן והמקום, אולם הפקעתו של הטקסט המקודש ממעמדו התיאורטי ומעיונו בזיכרון, בפולחן, בעיון ובלימוד והעמדתו במבחן ההווה המשתנה או במבחן המציאות בעולם המעשה, התחולל רק באיחור של אלפי שנים, בשעה שעם ישראל שב מן הגלות, זכה להגשים את חלומו שיבת ציון וחזר להיסטוריה ריאלית בגבולות טריטוריאליים ובריבונות לאומית.

ההווה היהודית, על דימויה המיתולוגי, הקשור בגילוי אלוהי בלתי אמצעי ובתורה מן השמים ומציאותה החברתית המשתנה, הקשורה בתמורות ההיסטוריות ו"בעם לבדד ישכון", השתיתה את קיומה על ציווי הטרונומי או על

חוק הנובע ממקור שמעבר לאדם ואינו כפוף לקני מידה אנושיים ולמבחני סבירות רציונליים. תמורות ההיסטוריה העלו מפעם לפעם התמודדות יוצרת עם הציווי הטרונומי, והעיון האנושי בחוק האלוהי חשף בו ממדים חדשים. אולם, לידו של המאמין, אמיתותיה של הספירה הדתית עולות ובוקעות מתוך מקור אמת עילאי שאינו נתבע כלל להיענות לתביעות רציונליות ביקורתיות ואינו נדרש להוכיח עצמו על פי אמת מידה החורגת מן האמונה עצמה.

לעומת המסורת הדתית היונקת מסמכות אלוהית בעלת תוקף נצחי, מאמת טוטאלית, המעוגנת בהתגלות ומחוק הטרונומי מקודש, הגלום בקאנון המקראי ובפירושו – המחשבה הדמוקרטית, הדוגלת בשוויון בין בני האדם, יונקת את תוקפה מריבונות בלעדית של בני אדם – מהחלטות אנושיות, מאמת יחסית, מספקנות ומביקורת, מהסכמה ציבורית ומחוק אוטונומי שהאדם הוא מקורו. החקיקה הדמוקרטית משקפת הבנה של תהליכים חברתיים-פוליטיים מורכבים בחיי עמים שונים, החותרים להבטיח את קיומם של עקרונות היסוד של ההומניזם ולהעניק להם עדיפות על פני כל מחויבות אחרת לעם, לדת, לגזע, למין ולמשפחה. החלטות והכרעות חוקיות אלה – הנתונות כל העת לתחרות חופשית של דעות, לביקורת ציבורית ולהערכה יחסית – מעצם היותן תלויות בהכרעת רוב ומיעוט ונתונות להערכה אנושית משתנה, לביקורת שיפוטית ולתמורה חוקתית – משוללות תוקף נצחי ועשויות להשתנות בחליפות הזמן. הכרעות אלה, ברובד העקרוני שלהן, מתייחסות לכל אדם באשר הוא, כאדם ריבוני ללא זיקת מחויבות קודמת, מגבילה או מועדפת הנובעת מהשתייכות לעם, לדת, לגזע ולמין. דהיינו, עקרונות היסוד של המחשבה הדמוקרטית מחייבים את השוויון בין בני האדם שאינו נגזר מזהות דתית או לאומית מסוימת, מחייבים את

כבוד האדם וחירותו באשר הוא אדם ללא קשר לדת, לגזע ולמין ומחייבים את ריבונותו האנושית, את מעמדו האוטונומי, את זכותו למחשבה עצמאית וביקורתית ואת זכותו להטיל ספק בכל. מהותה של החילונית המודרנית שהיא איננה אוזנת באמיתות מוחלטות ואיננה כופה תכנים מסוימים ואינה קובעת סדרי עדיפות מוחלטים בדברים שברוח, אלא פותחת פתח לכל האפשרויות של רוח האדם ויצירתו, תוך הבטחת חופש מרבי מצד אחד וגישה מרבית למקורות מידע מצד אחר. האמת המוחלטת היחידה המצויה בבסיס המחשבה הדמוקרטית היא זו המתייחסת לשוויון המהותי בין כל בני האדם, לזכותם לחופש, לכבוד ולחירות הביטוי. זכות זו איננה כפופה לערכים עליונים כלשהם או לאמת דתית מאחדת, אלא היא טבועה בעצם תפיסת האדם כזכאי לשוויון זכויות מטבע בריאתו.

תכליתה של החקיקה הדמוקרטית, לצד הבטחת שוויון לכל, שמירת חופש הפרט והגדרה ברורה של האסור והמותר לשלטון ביחסו לתושבים, היא הבטחת מרחב ציבורי, שבו יכולות לפעול עמדות רוחניות, תרבותיות, חברתיות ופוליטיות שונות ומנוגדות באמצעות יצירת כלים לתקנת הציבור ולאיוון הסדר החברתי, תוך כדי שקילת האינטרסים השונים שהמציאות החברתית-פוליטית המשתנה מחייבת להביאם בחשבון. החקיקה הדמוקרטית אינה חותרת מעצם טיבה למימוש מטרות על רוחנית, להנחלת אמת מאחדת או לקידום תכנים המעצבים את נפש היחיד, אלא תכליתה היא לערוב לכך שאפשר יהיה להעמיד לרשות כל אדם את מירב הכלים כדי למצות את זכויותיו ההומניסטיות הבלתי תלויות ולממש את חירותו לבחור מתוך מכלולים תרבותיים, דתיים ורוחניים שונים, שאין עדיפות ערכית ביניהם, שכן הם אינם נשפטים לנוכח אמת אחת עקבית ומוצקה. החברה הפתוחה מבוססת על ההכרה שלפיה אין לשום אדם, גוף או ארגון

אנושי מונופול על האמת, ולכן ככל שירבו בתוך הציבור דעות ועמדות מגוונות שיחיו בשלום ובסובלנות זו עם זו, כך ייטב לכלל האזרחים, ומטרתה של החקיקה הדמוקרטית לערוב למימוש אפשרויות אלה על כל רבגיותן. החקיקה הדמוקרטית, לפחות בראייתה האידיאלית, המתייחסת לפסיפס רב-תרבותי ולא לתרבות מונוליתית, מכירה ביחסיות האמיתות השונות ובזיקתן לניסיון חברתי מצטבר, ויונקת מהמסורת החוקית הרווחת, מהשיפוט המקובל, מנסיבות היסטוריות, חברתיות ופוליטיות מתחלפות, מהערכה ספקנית ומשיקול דעת ביקורתי, המשתנה בתמורות העתים.

התפיסה היסודית של המסורת היהודית, המעוגנת בגילוי אלוהי, בתורה נצחית ובאמת אחת שמקורה על-אנושי, איננה פתוחה מעצם טיבה לביקורת יחסית, להערכה רציונלית מחייבת או לתמורה ולשינוי בשאלות מהותיות. תפיסה זו מציבה את האדם לנוכח ריבונות אלוהית על האדם והאדמה, על החוק והמשפט, על החיים והמוות ועל העבר והעתיד וקושרת את החובות והזכויות, את העדיפויות והאפוליות בביריות ובהבטחות נצחיות בין אלוהי ישראל לבין עם ישראל, המוצהרות בנוסח הטקסט המקודש. תפיסה זו מושתתת על אקסקלוסיביות של חוק ומשפט המתייחסים באופן ייחודי לקבוצה אחת ("בני ברית") ובאופן אחר לקבוצות אחרות ("שאינם בני ברית"). חלקים לא מבוטלים מן המסורת היהודית מתייחסים להבחנות מהותיות בין מאמינים לשאינם מאמינים, בין בני ברית ושאינם בני ברית, בין ישראל לעמים, בין קדושים לאלה שאינם קדושים או בין יהודים לגויים ובין ההולכים בדרכו של הציווי האלוהי ובין אלה שכופרים בתוקפו. עמדות מוצא אלה של "עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב" (במדבר כ"ג, 9), שוללות מעצם מהותן ראייה הומניסטית אוניברסלית ותפיסה שוויונית כלל-

אנושית באשר לגבולות החובה והזכות, החלות והפטור, הזיקה האנושית, המוצא והזהות, העדיפות והנחיתות.

כמובן, אפשר בנקל למצוא ברחבי המסורת היהודית בת אלפי השנים ביטויים הומניים נשגבים ועמדות מוסריות מובהקות ופסוקים וציטוטים המאששים עמדות שוויוניות, החותרות לצדק חברתי אוניברסלי. אפשר גם למצוא ללא קושי בחקיקה הדמוקרטית חוקים, תקנות ודינים החוטאים לזכות השוויון בפני החוק – לריבונות הפרט, ליחס הומני-אוניברסלי ולכבוד האדם וחירותו. המבחן איננו בציטוט אקראי זה או אחר או במציאותה של מובאה כזו או אחרת, אלא בניתוח מקורות התוקף ונקודות המוצא האידיאליות של התפיסה בכללה, בהבהרת התכלית המופשטת והמוחשית ובבחינת דפוסי השינוי והביקורת של שתי מערכות החוק וגבולות חלותן. אלה כאמור שונים מכל וכל בין החוק הדתי – המיוסד על אמת נצחית אחת ממקור אלוהי, המתייחסת לעדת מאמינים יחידת סגולה, הפועלת בצלו של ריבון אלוהי ושומרת על מסורת היונקת מציווי שמיימי ומטקסט מקודש, שתכליתה לעצב זהות רוחנית, מעמד נפשי וחייב דתי – לבין החקיקה הדמוקרטית, המיוסדת על אמיתות יחסיות משתנות ממקור אנושי, על הכרעות, תיקונים ושגיאות, ועל מערכת איזונים בין אינטרסים שונים, המשקפים את הניסיון האנושי ואת ריבונות האדם, ומתייחסים באופן עקרוני ביחס שווה לכל בן אנוש ולא רק לבן דת מסוימת, ללא עיגון במקור תוקף טרנסצנדנטלי. תכליתה של חקיקה זו אינה לקבוע תכנים רוחניים מסוימים ולעצב סדרי עדיפויות תרבותיים ואינטלקטואליים מתוך מונופול על אמת הטרנומית אחת, אלא לתת ביטוי לעמדה פלורליסטית, המכירה באמיתות רבות וליצור כלים לתקנת הסדר החברתי ולמיצוי שוויון הביטוי וחירות הבחירה של האפשרויות

הרוחניות, התרבותיות, הפוליטיות והדתיות השונות הגלומות בו, מתוך ריבונות אוטונומית חופשית.

תוכנה של ההתגלות האלוהית, הכתוב בקצרה בעשרת הדברות ובאריכות בתרי"ג מצוות ונידון בפירוט בתורה, במשנה ובתלמוד, אינו מוטל בספק ואינו נתון לוויכוח בעיני המאמינים בתוקפה; מצוות התורה, חוקיה, דיניה והלכותיה אינם נתונים לשינוי מהותי, אם כי הם כפופים להבהרה, דיון, פירוש, פירוש, התאמה וסיגול לתמורות העתים, הנערכים בתוקפו של שיקול דעת אנושי "כי לא בשמים היא" (דברים ל, 12; בבא מציעא נ"ט, ע"ב). אולם יש להבחין בין המישור העקרוני (תוכן

תוכנה של ההתגלות האלוהית, הכתוב בקצרה בעשרת הדברות ובאריכות בתרי"ג מצוות ונידון בפירוט בתורה, במשנה ובתלמוד, אינו מוטל בספק בעיני המאמינים.

הציווי האלוהי וניסוחו המקודש) שבו לא יכול לחול שינוי, שכן איננו נתון להערכה וביקורת אנושית היונקת מנסיבות משתנות ואיננו כפוף לשיקולים של איזון, פשרה וסבירות, לבין המישור הפרשני, המקנה משמעות משתנה לציווי האלוהי בעולם המחשבה ובעולם המעשה (יישומו של הציווי בעולם האדם ושינוי במשמעותו), אשר עליו ניתן לשאת ולתת ולגביו אפשר לדון בהתאמה ולהכריע מכיוונים שונים לטובת סיגול ופשרה. הספרות היהודית העשירה בתחום ההלכה והעיון ממחישה את העוצמה הרבה שהיתה גלומה באחדות הדיאלקטית של קידוש הטקסט והקפאת נוסחו מזה ואת שינוי המשמעות הגלומה בו מזה, או בתוקפה של הסמכות

הפרשנית האנושית של החוק האלוהי. אולם אין בכל אלה כדי לשלול את נקודת המוצא של כפיפות לציווי הטרנומית וכדי להפקיעו מביקורת אנושית ומתמורה מהותית הנתבעת מחליפות העתים ומשיקול דעת משתנה.

בניגוד לכך, החוק הדמוקרטי, המבוסס על ריבונות אוטונומית ועל הסכמה ציבורית המעוגנת במסורת משפטית אזרחית, על חקיקה מתמשכת והולכת, על חוקי יסוד או על חוקה ועל איזון בין ערכים שונים, נתון מעצם מהותו למשא ומתן, לביקורת ולשינוי במישור העקרוני, אם כי הוא עלול להיות מסווג בסייגים מציאותיים ובאילווצים שונים – תרבותיים, חברתיים, היסטוריים, צבאיים ופוליטיים, באשר ליישומו לגבי קבוצות שונות באוכלוסייה, והוא אף עלול לשקף פער גדול, ולעתים אף גדול מנשוא, בין הרצוי למצוי. ייחודו המהותי של המשטר הדמוקרטי, חרף מגבלותיו המציאותיות, נעוץ בכך שהוא איננו חותר לאחידות ולאחדות המעוגנת באמת אחת עקבית ומוצקה, אלא הוא מקבל את הריבוי ואת ניגודיו כנורמה ראויה המגלמת בתוכה את ערכי היסוד של חירות האדם וכבודו. המשטר הדמוקרטי חותר לאזן את הגשמת המטרות האישיות והחברתיות, הרוחניות והגשמיות של יחידים וקבוצות הנבדלים זה מזה, לא על פי אחדות רעיונית דומיננטית, אחידות דתית או עדיפות הטרנומית גזורה מראש, אלא דווקא מתוך עירנות לחשיבות הריבוי, הגיוון, הסתירה והניגוד העולים מהעדרה של אמת מאחדת אחת, מהעדר שיפוט והעדרה על פי ערכים עליונים על-אנושיים ומתוך זיקה לרבגוניות נקודות המבט, למשמעות האינטרסים המשותפים והסותרים וליחסי הגומלין הדינמיים והמשתנים בין חלקי החברה השונים. המשטר הדמוקרטי והחוק הנגזר ממנו חותרים למצוא דרך לתת ביטוי למירב ההשקפות ולהכיל את מירב האמיתות, על ההבדלים והניגודים ביניהם, ולווסת את האינטרסים

השונים והמנוגדים במרחב הציבורי מבלי לקבוע את עדיפותם, אמיתותם וערכם, שכן אחדות אינה נמדדת על פי אחידות המסר אלא על פי יכולת הציבור לשאת ולהכיל מסרים שונים במסגרת אינטרס קיומי משותף.

הואיל ומקור התוקף של שתי מערכות חוק אלה שונה לחלוטין, והואיל וקיומן ההיסטורי, מטרותיהן האידיאליות, הגדרת זהותן וגבולות חלותן נבדלים זה מזה – אין טעם כלל ועיקר לשקול את עדיפותן, לעמת ביניהן או להשוות ביניהן, ובוודאי שאין מקום להציג באופן שרירותי ומאולץ דמיון וחפיפה בין שתיהן, אלא יש טעם לשקול את יחס הגומלין ביניהן לאור ההבדלים המהותיים ביניהן. יש להבחין בבהירות בין חוקים הנובעים ממקור על-אנושי ומצויי אלוהי, שהכפיפות אליהם מעוגנת באמונה ובמסורת ("קודשא בריך הוא, אוריתא וישראל חד המה" [זוהר, ח"ג, דף ע"ג, ע"א] – האל, התורה ועם ישראל הם הוויה אחת; אל בורא ומחוקק, תורה מן השמים ועם סגולה, השומר את החוק האלוהי וחי על פיו) לבין חוקים הנגזרים מחקיקה אנושית, שהכפיפות אליהם נובעת ממרות השלטון שנבחר בידי רוב הציבור, מחוק המתייחס לכלל האזרחים, מתועלת הציבור ומתקנת החברה, מהאינטרס המשותף ומזכויות הפרט של כל אדם – ולשקול בזהירות מה הם החוקים שאנו מבקשים להחיל ואף לכפות על הכלל ומה הם הציוויים והערכים שאנו משאירים לתחום הבחירה הוולונטרית של הפרט, תחום המתייחס לאמונות ולדעות, להשקפות ולאורחות חיים ברשות היחיד.

למען הסר ספק, אקדים ואומר שאני מייחסת חשיבות רבה ביותר לשתי המערכות מטעמים שונים, אולם אני מבחינה בין מה שמצוי בתחום חירות הרוח והאמונה של היחיד – החוק הדתי, העדיפות הרוחנית-תרבותית של קבוצה מסוימת, ההזדהות הערכית והזיקה

למסורת, להלכה ולערכי דת ייחודיים – לבין מה שמצוי בתחום כפיית הפרט בידי הכלל בתוקף תקנת הציבור ותועלת הרבים – החוק הדמוקרטי, המסורת האזרחית ההומניסטית וערכי הדמוקרטיה, החלים בשווה על כל מרכיבי החברה. לטעמי, את הראשון ראוי להותיר בתחום חירות הפרט וחופש הבחירה או בתחום עיצוב זהות אינדיבידואלי – המתייחסים לאמונות ודעות, הליכות חיים, הנחלת מורשת החותרת להזדהות ערכית ועדיפויות תרבותיות מגוונות ברשות היחיד ובקבוצות זהות מובחנות – ואילו את השני ראוי לכפות ולהחיל על הכלל בשם כבוד האדם, חירות האזרח ושוויונו בפני החוק או בשם העקרונות ההומניסטיים המתייחסים לכלל הציבור ולטובתו השווה של כל מרכיבו.

אני מבחינה בין שתי המערכות על פי קנה מידה אוניברסלי, כלומר, איזו מערכת חוקים מתייחסת ברובד העקרוני וברובד המעשי באמות מידה ושוויוניות לכל חלקי הציבור על כל קשת ניגודיו ומבטיחה את מירב הזכויות למירב בני האדם, שערכיהם סותרים אלה את אלה, על בסיס המתחשב בכבוד האדם, חירותו, ריבונותו ושוויונו ללא אפליה הנובעת מטעמי לאום, גזע, דת ומין.

החוק הדתי, היונק ממסורת נבואית נשגבת, מתפיסות מוסריות וחברתיות מרחיקות לכת ומגילויי אמונה והשראה, המבטאים ללא ספק כמה מפסגותיה הנאצלות של רוח האדם, מתייחס בפרקים נרחבים שלו למציאות היסטורית מלפני אלפי שנים, שרבים ממרכיביה כבר עברו ובטלו מן העולם ואינם רלוונטיים לימינו. חוק זה כולל, אלה בצד אלה, עמדות הומניסטיות ותובנות מוסריות וחברתיות מאלפות ומצוות רבות שאינן שוויוניות, אינן הומניסטיות ואף אינן עומדות במבחן סבירות רציונלית של בני-זמננו, שכן הן אינן מתייחסות לריבונות האדם, לזכויות היסוד שלו, לשוויונו,

לחירותו ולכבודו. די אם נזכיר ברמיזה את שלל החוקים המתבססים על הדרה והוצאה מן הכלל של חלקים מן הציבור, את חוקי העבדים, חוקי הטהרה, חוקי המעמד האישי הדנים בנישואין, בגירושין ובשאינים הכרוכים בחוקי העגונות, החליצה והייבום, החוקים הדנים בפסולי עדות, חרש, שוטה וקטן, חוקי הנידוי, החוקים המתייחסים לאלה שאינם יהודים או הגוזרים על אפלייתם של נכים ונוכרים ועל הדרתן של נשים מהפרהסיה הציבורית.

הפרספקטיבה המחקרית מלמדת, שלכל תקופה היסטורית יש מושג משלה על האמת, המושג המיוחד האופייני לה, המסביר את הממשות בשלמות. מושגים אלה שונים זה מזה, אך כולם טוענים להיות כוללים ומוחלטים. איזה מהם האמיתי? אף לא אחד מהם כשלעצמו, ואף לא סכומם הכולל, אלא רק כולם יחד, וההבדל המבדיל ביניהם. ראיית העולם הפלורליסטית-יחסית משקפת נקודת מוצא זו.

החוק החילוני-דמוקרטי, היונק מן האידיאלים ההומניסטיים ומן המחשבה האנושית על מגבלותיה ומן הניסיון האנושי המשתנה לטוב ולמוטב בתמורות העתים, מתייחס לכל אדם באשר הוא אדם. חוק זה חותר לתת ביטוי לערכים התומכים בסובלנות, פלורליזם, דמוקרטיה, חופש הביטוי, שוויון זכויות, כבוד האדם, ריבונות אוטונומית, הזכות לספקנות ולביקורת, נגישות שווה בפני החוק, צדק חברתי, חירות ושלוש. זהותו של האדם אינה נגזרת מהשתייכותו הדתית ומזיקתו לגילוי אלוהי כזה או אחר, אלא מעצם מהותו האנושית הבלתי תלויה, המזכה אותו בכל האמור לעיל ולכאורה מעניקה לו עמידה שוויונית בפני החוק. החתירה לאיזון בין זכויות הפרט לטובת הכלל, בין ערכים אוניברסליים לפרטיקולריים ובין חובות כפיות בשם טובת הציבור לזכויות מובטחות בשם חירות הפרט אינה יונקת את סמכותה ממקור על-אנושי, אלא משיקול אנושי

התנהגותה. במקרים רבים היא אף פסולה לעדות, טמאה, מאיימת על שלום הציבור, נתפסת כאיום וכפגיעה בכבוד המשפחה, ולפיכך כלא־ראויה לצאת לרשות הרבים. אין צריך לומר שעד לא מכבר היתה מודרת מהפרהסיה הציבורית, מושתקת ואסורה בנטילת חלק בכל עניין שהיה מבוסס על סמכות, ריבונות, ידע, מעמד ושיקול דעת. דהיינו, משוללת אפשרות ליטול חלק בענייני דין ומשפט, הוראה ולימוד, אחריות ציבורית, הנהגה, וכיוצא באלה. כידוע לכל, עד היום על פי החוק הדתי והמנהג המסורתי אין נשים יכולות לכהן בחוגים אורתודוקסיים כרב, כחכם, כקאדי או ככומר, כמורה צדק, כראש ישיבה, כדיין, כשופט בבית דין דתי או אפילו כעולה לתורה וכחזן, ואין צריך לומר כמפרשת תורה, כפוסקת הלכה וכיוצא באלה כהונות דתיות וקהילתיות, הכרוכות בהשמעת קול ברבים, בסמכות, במעמד ובתוקף, השמורים לגברים בלבד.

מצב בלתי סביר זה, שהיו לו תוצאות הרות אסון לגבי מחצית המין האנושי שנשללו ממנו זכויות היסוד של כבוד האדם, חירות הביטוי בפרהסיה ושוויון הזכויות, ונמנעה ממנו זכות הלימוד וההשתתפות בזירה הציבורית ובעיצוב מכלול מרכיביה, טופח בידי המחשבה הדתית האנדרוצנטרית לדורותיה בכל שלוש הדתות המונותאיסטיות תחת חסות הטקסטים הקאנוניים ומוסדות החברה המסורתית. אלה אינם מכירים מעצם טבעם בריבונות האדם ובשוויון זכויותיו וששים ליטול נתחים נכבדים מכבוד האדם מקבוצות שונות שאינן נמנות עם בעלי הזכויות המוגדרות כעם־סגולה או עדת־המאמינים או אקלסיה־קדושה או שאינן נחשבות בכללם של אלה המגלמים את איש הרוח בן התרבות או את התלמיד חכם או המאמין, שלעולם היו גבר ואף פעם איננו אשה.

נשאלת השאלה, האם רשאית מדינת חוק לתמוך בהחלתה של תפיסת עולם מעין זו,

עניינה של הכפייה הדתית הוא שעולם ערכי רוחני/דמיוני/מיתולוגי/אלוהי מופנם ונבחר של קבוצה אחת מוחל בכוח על קבוצה אחרת, שאינה שותפה לאמונה בקדושתו, בתוקפו ובמשמעותו ברשות הרבים, ולדידה הוא עולם חיצוני כפוי ונטול משמעות, שאינו יכול להוות בסיס לחיים משותפים במציאות דמוקרטית־חילונית, שוויונית ופלורליסטית. עובדה מאלפת היא שדווקא מצוות, מנהגים וחוקים דתיים שאין כופים אותם בכוח החוק זוכים להיענות וולונטרית, לאהדה ולהזדהות להלכה ולמעשה אצל רוב חלקי הציבור, ודוגמאות ידועות לכך הן ברית מילה, בר־מצווה, מזוזה, צום יום כיפור, סדר פסח, הדלקת נרות שבת ומנהגי אבלות.

מדינה, שחיים בה מיליוני אנשים בעלי השקפות עולם שונות, דתות שונות ואורחות חיים שונות ומשונות, או מדינה שהיא מדינת כל אזרחיה – אל לה לכפות חוקים דתיים ברשות הרבים.

שאלת היחס המוסדר בין החוק הדתי לחוק הדמוקרטי או העימות בין סמכות הלכתית־דתית בדמות בתי דין רבניים לבין סמכות משפטית־חילונית בדמותו של בית המשפט העליון עולה במלוא חריפותה במקום שהצווי הדתי מתנגש עם ההשקפה הדמוקרטית, או במקום שהמסורת אינה חיה בכפיפה אחת עם תמורות המציאות; למשל בהשקפותיהם של חוגים דתיים שונים – יהודים, נוצרים ומוסלמים ובכתבי הקודש שלהם – האשה אינה שווה לגבר מעצם בריאתה, היא נטולת מעמד ריבוני, היא נתפסת כקניין אביה או בעלה וכמועדת לחטא, כטעונה השגחה ואילוף וכמותרת בהכאה וענישה למען חינוכה ושיפור

בלבד, וזה על מגבלותיו נתון לשינוי ולביקורת, להרחבת בסיס הידע, להרחבת מעגלי הזכאות, לערעור ולספקנות, לשינוי בערכי יסוד ולהערכה יחסית משתנה. הניסיון ההיסטורי מלמד כמובן על מגבלותיה של החקיקה הדמוקרטית ועל חולשותיה, הנובעות מתלותה במערכות פוליטיות ובמוקדי כוח משתנים, אולם עדיין דומה שהרעיונות, תפיסות העולם, ההשקפות החברתיות והאידיאלים, המנחים חקיקה זו, מתייחסים לערכים הומניסטיים אוניברסליים ומתכוונים לטובת הכלל יותר מכל מערכת אחרת המוכרת לנו.

לאור ניתוח זה דומה שראוי להשאיר את הזיקה לחוק הדתי האקסקלוסיבי, המכיר בזכויות יתר של קבוצות יחידות סגולה ומדיר מן הכלל קבוצות אחרות, בתחום הרשות והבחירה האישית של היחיד, ואילו את החוקים האינקלוסיביים, הטוענים שכל אדם זכאי לכבוד, לחירות ולשוויון, לצדק, לזכות עמידה שווה בפני החוק, לאחווה אזרחית ולריבונות, יש לכפות ברשות הרבים, שכן התחום הראשון מתייחס להזדהות תרבותית־דתית היסטורית הקשורה לציבור מסוים, ואילו התחום השני מתייחס לכל אדם באשר הוא אדם ופטור מזיקות תלויות הזדהות דתית, לאומית, היסטורית ותרבותית.

מדינה, שחיים בה מיליוני אנשים בעלי השקפות עולם שונות, דתות שונות ואורחות חיים שונות ומשונות, או מדינה שהיא מדינת כל אזרחיה – אל לה לכפות חוקים דתיים ברשות הרבים, שכן חוק דתי ראוי שיחול רק על זה שבוחר בו מרצונו כביטוי לאמונה, למסורת, להזדהות תרבותית והיסטורית, לשייכות קמאית או לשאיפת הנחלה של עולם ערכים מסוים, ואין זה מן הראוי להחיל בכוח הזרוע דפוסי הזדהות של קבוצה אחת על קבוצות אחרות, שאינן שותפות לאמונה בקדושתו בסמכותו ובמשמעותו הנצחית.

המקפחת בעליל ציבור רחב בתוקפה של אמונה דתית, ואין הבדל בשאלה זו אם החוק הדתי הנידון הוא יהודי, מוסלמי או נוצרי, ואם מושא הקיפוח הוא נשים, מייעוטים, נכרים או כופרים, והאם תוצאת הקיפוח היא גירושי כפייה, ייבום וחליצה, עגינות, חובת גירושין בשל עקרות, היתר הכאה או פסילות לעדות. כל אלה ורבים הדומים להם משקפים עמדה מפלה ומקפחת בתוקפו של חוק דתי, השולל עמדה שוויונית ריבונית ומתעלם מכבוד האדם באשר הוא.

לפיכך, אנשים העוסקים בחינוך, בהנהגה ובחקיקה בשלהי המאה ה-20 ראוי להם שייטיבו להבחין בין ערכים וולונטריים אקסלוסיביים לבין חוקים נכפים אינקלוסיביים, שכן הראשונים מתייחסים לתחום ייחודי ולאינטרס של קבוצה מסוימת, ואילו האחרים מתייחסים לתחום אוניברסלי ולאינטרס משותף. הערכים, המתייחסים לאמונתה של קבוצה מסוימת, יחידת סגולה על פי השקפתה, ולמכלול התרבותי-דתי שמכונן פשר ומשמעות יכולים להיות עניין רק לבחירה ולהעדפה אישית, למחויבות ערכית-חינוכית ייחודית ולהצטרפות וולונטרית ברשות היחיד או בתחומה של קבוצת הזדהות וולונטרית. ואילו החוקים המתייחסים לכל אדם באשר הוא אדם, ללא הבדל דת, גזע ומין, וחותרים מעצם טיבם לקבל את הריבוי וניגודיו, חייבים להיות מוחלים על הכלל, ללא קשר לזהותו המובחנת של היחיד ולקבוצת ההתייחסות הדתית-תרבותית הנבדלת, שאלה הוא מתייחס. חוק דמוקרטי הוא זה הנובע מערכיות הומנית אוניברסלית, וחל על הכלל לטובת הכלל, ללא עדיפות תרבותית מסייגת לבני עלייה וליחיד סגולה כאלה ואחרים, וללא אפליה גורפת הנובעת מהשקפה דתית כזו או אחרת, ממין, מגזע או מדת.

מושגים כמו שוויון, אחווה, חירות, ריבונות, עצמאות, זכות טבעית, חינוך חובה, שוויון

הזדמנויות, שכר שווה, חופש בחירה, חירות ביטוי, כבוד האדם, צדק חברתי, נגישות לידע, כבוד לחיי אדם, פתיחות וגילוי אמת, זכות ערעור, ספקנות וביקורת, זכות עבודה, ביטוח בריאות, שלום הילד, כבוד המת, יחס אנושי הוגן, זכות חנינה, זכות פיצוי, איסור אפליה וכיוצא באלה חייבים להיות מעוגנים בחוק המחיל אותם על הכלל, וראוי לחתור להרחיב את תחולתם כל העת, שכן הם שייכים לכלל הציבור, ולא לקבוצה מסוימת, ואותם ורק אותם ראוי להחיל ולכפות. ואילו ערכים דתיים פרטיקולריים, המתייחסים רק לקבוצה מסוימת, אין להחילם על הכלל, וודאי שאין לכפותם בכוח החוק.

רעיון הדמוקרטיה המודרנית מושתת על הכרה אוניברסלית בזכויות הטבעיות של כל העמים ושל יחידים בתוך כל עם, אולם ראוי לתת את הדעת על כך שכל אדם נולד לקבוצת השתייכות תרבותית-דתית-לאומית מובחנת, אולם אינו נולד כלל ועיקר לתוך חוק אוניברסלי או זכויות הומניסטיות. דהיינו, אדם נולד יהודי, ערבי או דרוזי, דובר עברית, ערבית או צ'רקסית, ונולד לתוך זהות תרבותית-דתית-לאומית מסוימת הקשורה במישרין או בעקיפין ליהדות, לנצרות או לאיסלאם על נגזרותיהם והתפלגויותיהם השונות, אולם הוא אינו נולד ריבוני, דמוקרטי, צודק או שווה זכויות. מכאן, שעל ההשתייכות הלאומית-תרבותית-דתית טבעית-פרטיקולרית אין צורך להיאבק משעה שהוקמה מדינת ישראל, המבטיחה כדברי מגילת העצמאות "פתרון בעיית העם היהודי מחוסר המולדת והעצמאות", ואין צורך להגן בכוח הזרוע, בכפייה או בחקיקה על השתייכות זו מעבר לגבולות המינימום הסביר, המבטיח את רציפותה וקיומה. הזהות היהודית היא בבחינת מובן מאליו לרוב יושבי הארץ מעצם העובדה שרובנו נולדים לתוכה, מדברים בשפה העברית המנציחה את מורשתה, חיים בזיקה כזו או אחרת לזיכרון עבר משותף ולתקוות

עתיד משותף, חיים בזיקה כלשהי ללוח העברי ולמחזור השבתות והמועדים, חיים כל העת את הוויית הארצית והמופשטת של היהדות מכל עבריו בזיקה כזו או אחרת למסורת ההלכתית הקשורה למחזור החיים ומשתתפים מרצוננו ובעל כורחנו בתרבות היהודית על מנהגיה, ספרותה ומורשתה המגוונת בכתב ובעל-פה, באורחות חיים, במנהגים ובאסוציאציות מובלעות ומפורשות. את כל אלה אפשר להעמיק, לטפח ולהרחיב עד אין שיעור, אך אין כל צורך לכפותם, שכן ראוי לזכור שתנופתה הטבעית של התרבות, הנגזרת מלשון ריבוי ורוב, משחקת כאן תפקיד מכריע, והיצירה העברית, הספרותית והתרבותית בתימינו, ברוח ובחומר, הניזונה מהעולם הרוחני, דמיוני, שירי, מיתי, הלכתי והיסטורי, הנשקף בלשון העברית בת הדורות והארוגה בכל היבטיה בעבר ובהווה היהודיים, מעידה על כך כאלף עדים.

לעומת זאת, על מה שאין לו רוב טבעי ועל מה שאינו מתרבה מאליו ומובן מאליו ראוי להגן, שכן האדם לא נולד מטבע בריאתו דמוקרטי, שוחר צדק, שוויוני, ריבוני, הומניסטי, קשוב לקולות מושקעים, רגיש לסבל ולחמלה, פלורליסטי, פמיניסטי, מכבד כל אדם, נדיב וסובלני. רוב בני האדם אינם רואים את זולתם כ"חביב אדם שנברא בצלם" (מסכת אבות פ"ג, משנה י"ד), ואינם מכבדים במידה שווה את עדיפויותיהם התרבותיות והדתיות ואת רבגוניותם הרוחנית של האחרים והאחרות, ואף לא את אמותיהם התרבותיות ואת זכותם הריבונית לבכר אותן. לעמדות סובלניות פלורליסטיות מעין אלה אין שפה טבעית, אין פירושים מיתולוגיים וסמכות של התגלות אלוהית ומורשת היסטורית בת אלפי שנים, ועל כן צריך לחנך להפנימו, צריך להגן עליהן ויש להיאבק על קיומן. אותן יש לעגן בחוק ולהחילן על הכלל. מגילת העצמאות קובעת כידיע שמדינת ישראל "תקים שוויון זכויות

חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל גזע דת ומין; תבטיח חופש דת מצפון לשון חינוך ותרבות... ברוח עקרונות מגילת האומות המאוחדות". המציאות החברתית מצביעה עדיין על פער גדול בין המחויבות לבין מימושה, וראוי לשוב ולהזכיר, שאיננו נולדים דמוקרטים, סובלנים או פלורליסטים, ואיננו מדברים מרגע היוולדנו בשפה של שוחרי צדק ושוויון, ואין בנמצא עתודות תרבותיות מולדות הארונות במסורת, המגינות על כל אלה מעצם היותן מעוגנות בהווה תרבותית-לאומית-דתית מובחנת. על כן אחת ממטרותיו המובהקות של החינוך היא לחנך לשוויון זכויות ולחופש דת ומצפון, להכרה ברבגוניותן של אמיתות ודרכי חיים וביחסיותן של אמיתות מוחלטות, ולחנך לסובלנות בשאלות של דת, תרבות ואורחות חיים. על החינוך לחתור לפישור בין "הצדק המוחלט" לכאורה ומונופול גורף על האמת של קבוצה מסוימת לעומת "הטעות המוחלטת" לכאורה של הקבוצה האחרת, בין אם הקבוצה מגדירה את חבריה כמאמינים ואת מתנגדיה ככופרים, את עצמה כבחירת אלוהים ואת מתנגדיה כתועי דרך, את עצמה כנסמכת על אמת משמים ואת יריביה כנטולי ערך, את עצמה כדתיים ואת יריביה כחילונים או מעבירה את החיץ בין רפורמים לאורתודוקסים או בין נאמני המסורת לפרוצי הגדר או בין כל קבוצה אחרת התובעת תוקף מוחלט לאמתותיה, ושוללת שלילה מוחלטת את המעמד, הסמכות והתוקף מיריביה. אחת ממטרותיו המובהקות של החינוך היא להצביע על כך שאין מונופול על האמת לאף אחד ואין עדיפות מוחלטת של החלום, הדמיון, הזיכרון, האמונה הקדושה והמיתוס של אף אחד, ואין רק מערכת תרבותית-דתית אחת של כינון פשר ומשמעות, ואין רק נאמנות עדיפה אחת ומחויבות גורפת אחת, אלא יש יחסי גומלין מורכבים בין אמתות רבות, נאמנויות שונות ואמונות מגוונות, ומטרת המשטר הדמוקרטי היא לקיים זירת ביטוי חופשית שבה יכולות

אמונות ודעות שונות ואורחות חיים נבדלות להתמודד בשוק הדעות על בסיס חירות הביטוי וחופש ההזדהות, ללא כפייה וללא עדיפויות גזורות מראש.

אינני סבורה שיש להגן על הקולקטיב התרבותי על ידי חינוך כפוי ועל ידי חקיקה, שכן דומני שהחיים מגינים על ההווה המשותפת מעצם ההזדהות, הסולידריות והבחירה של חיים במציאות לאומית מסוימת, מעצם הדומיננטיות של השפה, היצירה, השירה, הספרות, הזיכרון והמיתוס בחייהם של בני עם מסוים, מכוחה של לשון הרחוב, מעוצמת רבגוניותה של

אין להגן על הקולקטיב התרבותי על ידי חינוך כפוי ועל ידי חקיקה.

ההווה המתחדשת לבקרים במעשה היצירה ונשזרת בזיכרון השפה, ומעצם ריבוי הטבעי של התרבות ודחפיה היוצרים, הניזונים מן העבר ומן ההווה ומעוגנים במחזור החיים ובמרחביו האסוציאטיביים המשותפים, החורגים מגבולות הזמן והמרחב ומעוגנים בניסיון רב-דורות. שייכותו של כל אדם לאחדות קולקטיבית מסוימת באמצעות שפה, תרבות ואורחות חיים, באמצעות הזדהות עם מורשת דתית המצויה בכוח או בפועל ועם סולידריות, הקשורה בעבר משותף ועתיד משותף – היא בבחינת מובן מאליו, שכן בזיקה לכל אלה מעצב היחיד את אורחות חייו ומכונן את מקורות הפשר והמשמעות, אשר מתוכם הוא בוחר ומכריע בתוקף הסמכות הריבונית המוענקת לו. הדעת נותנת שכל איש ואשה הנולדים לתוך תרבות מסוימת יזדהו באופן טבעי עם חלקו או מקצתו של מכלול מורשת תרבותי מגוון זה במידה הראויה וההולמת את נסיבות חייהם, ויבחרו מתוך המכלול, המונחל כל

העת במישרין ובעקיפין, את אשר קרוב אל לבם, ובלבד שיזכו לחירות, לשוויון ולכבוד, לחינוך רחב אופקים ולגישות למרחב תרבותי מגוון ולמידה של שלושה קיומית, ביטחון כלכלי וצדק חברתי, שיאפשרו כינון זיקה חופשית לכל אלה. היהדות בת אלפי השנים איננה רק אמונה דתית אלא היא מהות היסטורית-לאומית-תרבותית, הקושרת את כלל ישראל לא רק בעבותות של עיקרי אמונה או שולחן ערוך, אלא בכוח של דחף קיומי, זהות לאומית, זיכרון משותף, תקוות עתיד משותף ורגשי אכפתיות וסולידריות החורגים מגבולות הזמן והמקום.

הדמוקרטיה, לעומת זאת, בהיותה צעירה בשנים, חייבת להגן על עצמה ולבצר לה מרחב מחיה בחקיקה, בחינוך שיטתי ובהטלת מרות משום שהיא אינה טבעית ואיננה מולדת, אין לה שפה, זיכרון ומיתוס, אין לה אורחות חיים מונחלות ועתודות הגנה לאומיות טבעיות ואין לה מכשירי ריבוי תרבותי מובנים מאליהם, המבטיחים את קיומה בהיותם מעוגנים בעבר משותף, בלשון משותפת ובחיים משותפים בהווה.

בהתבוננות משווה בשתי הקטגוריות הנידונות אני מאמינה מעל לכל ספק בכוח הקיום של המהות ההיסטורית-לאומית של העם היהודי על התגוונותיה ותמורותיה, ואני בוטחת בכוח קיומה של התרבות היהודית בת אלפי השנים ובכוחות החדשים שנוצקו בה עם שיבתה להיסטוריה, לקיום לאומי ולמציאות טריטוריאלית ריבונית. ריבוי פניה של המסורת היהודית ועושר מקורותיה הם ערובה לצמיחה, לשינוי ולתמורה, המבטיחים את המשכייתה, קיומה, גילוייה בפנים חדשות, המגשרות בין העבר להווה. ככל שתעמיד את עצמה למבחן החירות והבחירה וככל שתמעט באילוף בכפייה, כך יגדל כוחה החי של התרבות היהודית וכך תובטח התפתחותה היוצרת תוך רציפות ותמורה. לעומת זאת, אני חרדה לקיומה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית של כל-

אזרחיה, להווייתה כדמוקרטיה המבוססת על ריבוי של דעות, שמהותה אינה בהשתלטות של האחד על האחר, אלא בהבטחת זכויות הרוב והמיעוט: זכות הרוב להכרעה וזכות המיעוט להגדרה ולחופש. המציאות מלמדת שיש מקום לחשוש למהותה הדמוקרטית, התלויה בפלורליזם ובחירות יצירה, בזכות ובחובה להעמיד הכל לספק ולביקורת, לראייה יחסית, להרהור ולערעור ולהכרעה דמוקרטית של רוב ומיעוט. שכן בשעה שמהות פלורליסטית יחסית זו מתמודדת עם עולם נורמטיבי, היונק מאמיתות אבסולוטיות, יש מקום לדאגה רבה, כפי שמלמדת המציאות הפוליטית-דתית הישראלית. ועל כן אני סבורה שיש להיאבק על הנחלת מושגים דמוקרטיים וחוקים שוויוניים, וראוי להפריד בין דת למדינה ובין הדת ללאום, להפריד את הדת מהפוליטיקה ומהמערכת המשפטית-חוקתית, ולהבטיח את איתנותה של הדת במדינה. ראוי להמעיט עד קצה גבול האפשר בכפייה דתית או בכפייה חוקית של עולם ערכים מסורתי שהוא עניין לאמונה, העדפה ובחירה ברשות היחיד, וראוי להתור לחקיקת חוקה ישראלית-חילונית-דמוקרטית, המתייחסת לכל אזרחי הארץ. עם זאת, ראוי להעמיק, להרחיב ולטפח מתוך חירות ובחירה ומתוך עיון, לימוד ויצירה את הזיקה לרציפות התרבותית-יהודית ולביטויי מורשתה, כשם שראוי לנהוג כך ביחס לכל מורשת דתית-תרבותית של קבוצות אלוהות השונות החיות בארץ.

לסיום העיון בהבדלים שבין מערכת דמוקרטית למערכת דתית ראוי לו לבן המאה ה-20 לזכור שאי-אפשר להיתלות רק ברציונליזם החילוני ובאופטימיות הדטרמיניסטית של רעיון הקדמה בחברות דמוקרטיות (האלימות והאכזריות שבאו לביטוי בשואה, הסטליניזם, המקרטיזם, מלחמות העולם והפצצה האטומית על הירושימה לא היו פרי מחשבה דתית, והרפובליקות הדמוקרטיות העממיות לא הרגו

ראוי לזכור, שאין מונופול בלעדי, לא על השקפה, ולא על דת ואמונה, לא על האמת ולא על הצדק, לא על סדר חברתי ולא על יצירה ואף לא על עדיפות תרבותית.

ורצחו אנשים בשם דת מסוימת, אלא בשם עריצות אידיאולוגית חילונית כזו או אחרת), וגם להפך – הדתות לכל אורך ההיסטוריה מן העת העתיקה ועד המאה ה-20 הרבו לחטוא ולפשוע בשם אלוהים כזה או אחר, אבל גם הרבו לנצור, לשמר, ליצור, לפעול, לחנך, לקדם ולעשות. ראוי לזכור ולשנן, שהאמת כולה איננה נמצאת במקום אחד והביקורת על הרציונליות המודרנית צריכה ללוות את

הביקורת על הדת, שכן תרבות האדם אינה מסודרת על מדף אחד בלבד, והיא כוללת אלה בצד אלה את המוחש והמופשט, את הרציונלי והאירציונלי, את השכל והאמונה, המדע והדת, את התרבות הנורמטיבית והחריגה, את מושגי הערך ואת מוקדי הסמכות השונים, את השוליים המשותקים, את האמנות ואת החוק ואת האמיתות היחסיות והאמיתות האבסולוטיות השונות המוגדרות כל העת מחדש בעומק הניסיון האנושי והנחשפות בתמורות ההיסטוריה.

ראוי לזכור, שאין מונופול בלעדי, לא על השקפה, ולא על דת ואמונה, לא על האמת ולא על הצדק, לא על סדר חברתי ולא על יצירה ואף לא על עדיפות תרבותית, אף לא באחד מן הקצוות; ועל כן השאלה איננה של אמת עדיפה, אלא של גודל השוויון, עוצמת החירות והיקף מרחב הזכאות – כלומר איזו השקפה מבטיחה מרחב זכאות שווה למירב בני האדם. השאלה היא על מה חייב הציבור להיאבק כדי להופכו בחוק ובחוקה לנחלת הכלל, המבטיחה את רשות הרבים כמרחב ציבורי פתוח, שכל משתתפיו שווים זכויות, ולמה עליו להניח לצמח ולהתפתח על פי דרכו כעדיפות ערכית ברשות הפרט ובזהות קולקטיבית מובחנת, התובעת זכויות ייחודיות, שאינן חופפות את יסודות ההסכמה הלאומית והשיח הציבורי.